

Orta İran Pahlavi (Parsig) ve Eski Türkçe Dil Temasları Üzerine

On the Middle Iranian Pehlevi (Parsig) and Old Turkic Contacts

Süer Eker

Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Ankara

suereker@yahoo.com

Özet:

İran dili tarihinin Eski Farsçadan sonraki ana dönemi olan Orta Farsça, MS 3. yüzyıldan, yani Sasaniler döneminden 9. yüzyılda Yeni Farsçanın (Farsî) ortaya çıkışına kadarki Zerdüşt metinlerine dayanır.

Orta İran dili Pehlevinin, Eski Türk dilleri Orhun ve Uygur Türkçesi ile aynı dönemde yaşadığı göz önüne alındığında, İran-Türk ilişkileri çerçevesinde, iki dilin ses ve şekil bilgisi gibi farklı dil düzeylerinde doğrudan veya dolaylı temasına dayanan bazı paralelliklerin bulunması muhtemeldir. Bu yazıda, İran-Türk ilişkileri ve Pehlevi ve Eski Türkçe arasında, rastlantı olarak değerlendirilemeyen fonolojik ve gramatikal yakınlıkların örnekleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler:

Orta İran dilleri, Pehlevi, Zerdüşt metinleri, Eski Türkçe, Dil Temasları, Türk-İran Dilbilimsel Ortakyaşamı

Abstract:

Middle Persian, the second main period of the Persian language history after Old Persian, is based on Zoroastrian texts from the AD 3rd century, ie, from the Sassanid period to the 9th century, the emergence of the new Persian (Farsi).

Considering that the Middle Iranian language Pahlavi, lived in the same period with Old Turkic languages Orkhon and Uyghur Turkic, in the framework of Iran-Turan relations, there are likely some parallelisms based on direct or indirect contacts between the two languages phonological, morphological etc different linguistic levels. In this paper, Turk-Iran contacts and some samples of the phonological, grammatical and lexical affinities which are evaluated as not coincidence between Pahlavi and Old Turkic will be discussed.

Keywords:

Middle Iranian languages, Pahlavi, Zoroastrian texts, Old Turkic, language contacts, Turkic-Iranian linguistic symbiosis.

Giriş

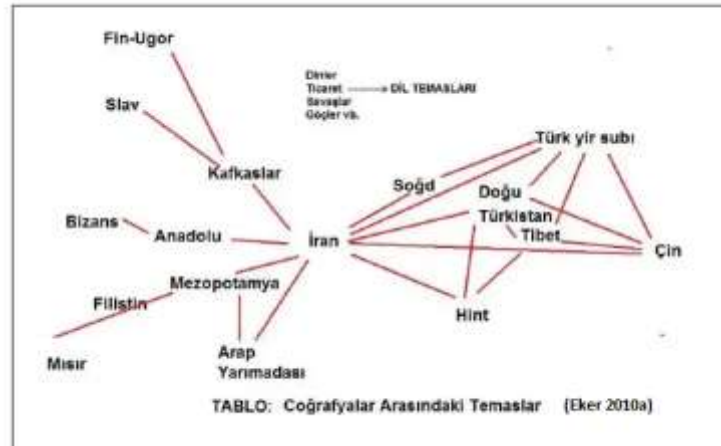
Geç Antik Dönem İran-Türk ilişkisinin, başlangıç ve gelişme süreçlerinin sis perdesi altında ve genellikle askeri-siyasi mücadelelerden ibaret olduğu biliniyor. Yazıtlar öncesi döneme ilişkin Türk-İran kültürel ve dilbilimsel ilişkilerini Türk perspektifinden ortaya koyabilecek malzeme çok sınırlı, hatta yok derecesinde sayılabilir. Dolayısıyla, mevcut koşullarda Türkçe yazılı belgeler öncesi dönemi ile MÖ 6. yüzyıla, Hahameniş İmparatorluğu (MÖ 559–330)

egemenliğine değin uzanan yazılı Pers dili geleneğini ele almaya yönelik karşılaştırmalı çalışmalar, ister istemez ilk planda spekülative öğeler içerecektir. Bu durumda, asıl hareket noktası, Ana Türkçe ve İlk Türkçe dönemlerinde İrani dillere kopyalandığı varsayılan Türkçe ve Türklerle ilgili malzemeyi araştırıp bulmak olacaktır. Bu yolda İrani dillerin Türkçe yazılı metinlerdeki izlerini takip etmek ve İrani dilli metinlerdeki Türkçelere ve Türkçeye ait olduğu değerlendirilen malzemeleri derlemek için Türkolojiyi besleyen bir disiplin olarak İranoloji çalışmalarının yeterince derinlik kazanması gerekmektedir.

Bu, başlangıç niteliğindeki çalışmada Eski Türkçe ile Pehlevi arasında rastlantısal olmadığı değerlendirilen seslik, gramatikal ve leksikal yakınlıklar ve diğer ortaklıklar örneklerle kısaca ele alınacaktır

Bir Orta İrani Dil: Pehlevi

Türk ve İran halklarının, Asya coğrafyasının merkezinde, iki binyıla yaklaştığı belgelenen ilişkilerinin çok daha eski dönemlere uzandığını söylemek yanlış olmaz. Çin'den Bizans'a, Moğolistan'dan Hindistan'a uzanan çok geniş bir coğrafya, Bizans, İran, Türk ve Çin

egemenlik alanları arasında ticaret, göç, savaş, barış, iş birliği ittifak vb. her türlü temasa sahne olmuştur. *İpek Yolu*, daha doğru bir deyişle *İpek Yolları* bu egemenler arasındaki önemli temas hatlarıdır. Özellikle Sasani döneminden yani Orta İranca döneminden itibaren artan temasların her düzeyde dilbilimsel sonuçlar üretmesi de kaçınılmazdır.

MÖ 3. yüzyıldan 9. veya 10. yüzyıla kadar uzanan Orta İranca dönemi, isim ve fillerin çekimleri, benzer şekilde gramerde diğer sadeleşmeler ile karakterize edilir. Bu döneme ait yazılı belgeleri bulunan İrani diller arasında *Partça*, *Orta Persçe*, *Harezmce*, *Soğdca* ve *Sakacanın* adları sıralanabilir (Strazny 2004: 516).

İrani halklar ve diller coğrafi bakımdan çok genel olarak Batı ve Doğu olarak ikiye, bu coğrafyanın batısında konuşulan-yazılan ve Orta İrani dillerden biri olan Persçe (Farsça) ise

kronolojik bakımdan *Eski Persçe*, *Orta Persçe* ve *Farsça* olarak üç ana döneme ayrılır (İran dilleri tarihi ile ilgili olarak bk. Frye 2008).

Orta Persçe dilbilimsel bakımdan Eski Persçenin devamı, Yeni Persçenin (Farsça) dilbilimsel öncülüdür. Orta Persçe özellikle Sasaniler döneminde (MS 226–641) bölgenin prestij değişkesi haline gelmiştir. Geç Orta ve Erken Yeni Farsça arasındaki değişimler aşamalı biçimde gerçekleştiğinden 10-11. yüzyıllarda Orta Persçe metinler bazı önemli farklılıklara karşın Erken Yeni Farsça konuşanlar için hala anlaşılabilir. Pehlevice sözlü olarak devam etmese de 14. yüzyıla değin bu dilde Zerdüştlük içerikli eserler verilmeye devam etmiştir (İrani dillerle ilgili olarak bk. Windfuhr 2010).

Orta Persçe, yazında birbirine yakın iki önemli yazılı değişkeden oluşur. Bunlarda ilki *Partça*, yerel adıyla *Pahlawānīg* (Arsacid Pehlevi) bugünkü İran'ın kuzeyinde yazılmış ve konuşulmuştur. *Pehlevi* ise *Sasani Pehlevi*, *Pers Pehlevi*, *Güneybatı Pehlevi* ve *Pārsīg* (*Pārsīk*, İng. *Persic*) olarak da bilinir. *Pehlevi* adı kimi zaman birbirine oldukça yakın her iki değişke için de kullanılır. Bu dil ilk olarak çağdaş İran'ın güneybatısında, tarihi kaynaklardaki adıyla *Erān-şehr*'de (İran ülkesi, İran toprağı) konuşulmuş ve yazılmıştır.

Orta Persçe dönemi Zerdüştlük içerikli zengin bir yazılı külliyata sahiptir. Orta Persçe metinler, Avrupa'da ve Orta Doğu'da Yunan, Latin, Arap vb. pek çok alfabenin de kaynağı olan Arami alfabesinden uyarlanan ünsüzlere dayalı, soldan sağa doğru yazılan Pehlevi alfabesi ile yazıya geçirilmiştir.

Pehlevi Kaynaklarında Türkler ve Türkçe

Orta İranca dönemi dili olan Pehlevinin, Ana Türkçe ve Eski Türkçenin Uygurca aşamasıyla aynı dönemde yaşadığı dikkate alındığında, İran-Turan ilişkileri çerçevesinde her iki dil arasında ses, biçim, söz varlığı vb. farklı düzeylerde doğrudan ya da dolaylı ilişkilere dayalı paralelliklerin ve ortaklıkların bulunması muhtemeldir.

Türk-İran kültürel-dilbilimsel ortakyaşamının Türkçedeki etkilerini ilk Türkçe yazılı belgelerden, Orhon Yazıtları'ndan itibaren takip edebiliyoruz. Bu metinlerde İrani dillerden kopyalanan özellikle idari ve askeri hatırı sayılır sayıda terim bulunmaktadır. İrani dillerden kopyalanan sözlerin sayısı Uygurca döneminde dini-çeviri yazındaki gelişmeye paralel olarak artış göstermiştir. 11. yüzyıldaki Türkçe yazılı kaynaklara değin ulaşan Orta İranca kopyalar

katmanı, bu yüzyıldan itibaren yerini Yeni Farsça kopyalara bırakmaya başlamıştır (bk. Eker 2009, Eker 2010).

Türk-İran dilleri arasındaki paralelliklerin ve ortaklıkların Eski ve Orta İran kaynaklarındaki yansımaları *Avesta*, *Dinkerd*, *Bundehişt*, *Hudaynâme*, *Şahnameler* gibi farklı dini, tarihi, mitik, yeryüzü yasaları vb. türlerde aranmalıdır.¹ Ancak Erken Antik Dönem İran yazılı kaynaklarında Türk ve Türkçe izi son derece sınırlıdır. İki dil ve kültür arasındaki temaslar ve ilişkiler Sasaniler döneminde Bizans-İran-Türk çerçevesinde belirginleşmiş, kaynaklar sınırlı olsa da görünür hale gelmiştir.

“Zerdüşt İran, halkları, İranlılar ve İranlı olmayanlar (*Ērān* ve *Anērān*) olmak üzere ikiye ayırmıştı. *Anērān*, İran’ın ve doğal olarak yabancılara, Zerdüştlüğün politik ve dinsel düşmanlarına işaret ediyordu. *Zend-I Vohumen Yešt*, *Şayest Na-Şayest* vd.de ifade edildiği gibi ‘deri kemerli şeytanlar’ (!) yani Türkler, Romalılar (Bizanslılar) ve Araplarla birlikte *Anērān* grubundaydı” (bk. Eker 2010: 323). İslam öncesi İran kaynaklarında ve hatta İslam

¹ İslam öncesi Türk-İran ilişkileri ile ilgili sınırlı da olsa malzemenin bulunduğu bazı temel kaynaklar şu şekildedir: *Avesta*, Zerdüşt inancının ve bu inançla ilgili her türlü ürünün temel kaynağıdır.

Dînkert, İran gelenek ve adetlerini, tarihî, mitolojik, dinî, millî ve ilmî rivayetlerini ve değerlerini Sâsânîler döneminde olduğu gibi koruyarak daha sonraki çağlara aktarması dolayısıyla çok önemli belgeler ve kaynak eserler arasında yer almaktadır.

Bundahişt, diğer şeylerin yanı sıra dünyanın yaratılışının temaları, şeylerin düzeni ve genel olarak hem bireysel ruhun hem de dünyanın eskatolojik kaderi ile ilgilidir. *Avesta* metinlerinden farklı olarak, *Bundahişt*, Orta Fars dilindedir. Derlenen bölümlerin çoğu 8. ve 9. yüzyıla değin uzanır. *Bundahişt* metinleri Zerdüşt kanonunun diğer önemli bir metni olan, dokuzuncu yüzyıl Zerdüşt bilgeliği özeti *Dinkerd* metinleri ile kabaca çağdaş sayılabilir. Zerdüşt kozmolojisi niteliğindeki *Bundahişt* dünyaya kısaca bakış ve *Ahura Mazda* ve *Angra Amainyu*'nun dünyayı kontrol altına alma savaşıdır (bk. Iye 2009: 131).

Çidag Andarz i Poryotkeşan da Zerdüşt Pehlevi metnidir. “Zerdüşt’ün İstişare Kitab”ı olarak bilinen, eski sagaların öğütlerinden seçmelerden oluşan metinler Zerdüştlük’ün bir özeti sayılabilir. Dinbilimi terimi olarak Zerdüşt *Sateizmi* (A Zoroastrian Catechism) olarak bilinir.

Pehlevi dilinde yazılan diğer bazı dini yazın ürünleri de şu şekildedir: *Arda Viraf*; *Büyük Bundahişt*; *Çidag Andarz i Poryotkeşan*; *Adarbad Mahraspandan*; *Dadestan-i Denig*; *Manuşçihr Menog-i Xrad*; *Pazend Metinleri*; *Adur-Farnbag*; *Farnbag-Sros*; *Adarbad Mahraspandan*; *Zadspram*; *Şayest Ne-Şayest*; *Şkand-gumanig Vizar*; *Zend-i Vohuman*; *Ayninak Nâmak Yaktibûnişnih*; *Drayışn-i Ahriman o Divan*; *Gasan awar vitartakan Xvanend*; *Kârânâmag Ardashîr Babagân*; *Zerdüşt Kabesindeki Kartir yazıtı*; *Nakş-i Recebdeki Kartir yazıtı*; *Him va Xerat i Farxo Gabra*; *Yavişt i Friyan Pahlavi Vendidad*; *Yatkar-ı Zariran*; *Xordâd-sâl* vd. (bk. avesta.org/mp/catechis.html).

sonrası Şehname vb. Farsça temel kaynaklarda adeta kolektif bilinçaltına girmiş ve yerleşmiş bir Türk karşıtlığı vardır. Türkler daima İran’a saldıran amansız düşmanlardır. Dolayısıyla Türklere karşı kazanılan zaferler, Türkler karşısında alınan mağlubiyetler mitik ve epik İrani eserlerin önemli temalarındandır. Aşağıda Zerdüş metinleri ve bu metinlerdeki Türkler ve Türkçe ile ilgili atıflardan birkaçı kısaca ele alınacaktır.

X^waday Namāg ve Şehname

Türk-İran 'linguakültürel' ilişkileri ile ilgili İran perspektifli önemli bir kaynak Firdevsi'nin (940-1019 veya 1025) Şehnamesidir. Şehname'nin arka planında Avesta ve İrani dil ve kültürün önemli bir yerinin olduğu biliniyor. Şehname, İslami döneme ait olmasına karşın, İslam öncesi Türk-İran ilişkileri ile ilgili kayda değer veriler sunan en önemli kaynaktır. *Şehname*'den hareketle, Türk-İran ilişkilerinde anahtar kavram *Turan*'dır. *Turan*; *Aniran*'ı, yani Bizans gibi, İran/İrani olmayan bir bölgeyi ve halkı, yani Türkleri ifade eder. İlk olarak Avesta metinlerinde karşılaşılan bu kavramın bir İrani topluluğu ifade ettiği ileri sürülmekle birlikte Şehname'de ve Türkçe kaynaklardan Kutadgu Bilig, Divanü Lugâti't-Türk vb.de Türklerin öncülü olarak kabul edildiği görülmektedir. Turanlılar, Pourshariati deyimiyle, İranlıların ulusal geleneklerindeki can düşmanları, daha sonraları Türklerle özdeşleştirilmiştir (2008: 375). Şehname'nin içerik bakımından önemli diğer bir özelliği, destanda yararlandığı varsayılan temel kaynakların Sasani-Zerdüş geleneğine dayalı olmasıdır.

Başta Sasani-Zerdüş geleneği olmak üzere Orta İran dillerinden özellikle Pehlevi diliyle yazılmış birçok eser Yeni Farsçaya, Türkçeye, Arapçaya vb. dillere çevrilmiştir. Part hanedanı döneminde başlayan ve halefleri Sasaniler döneminde derlenen *X^waday Namāg* (Hüda Name) Yunanca ve Arapçaya da çevrilen Sasani tarihini ele alan bir eserdir. Bu eser, Şehname'nin öncülü olarak kabul edilir (Pourshariati 2017: 13). Şehname'nin Yeni Farsçanın öncü eserlerinden biri olmasına karşılık, Firdevsi'nin o dönemlerde çok az bilgin tarafından bilindiği ifade edilen ve neredeyse unutulmuş olan Pehlevi dili ve kısmen Arapça bildiği anlaşılıyor (Lügal, Akyüz (ty): iv-v). Bu durumda, İslam öncesi Persçe kaynaklardan yararlandığı bilinen Firdevsi'nin eserlerindeki Türklerle ilgili hususlar, Türkler-İranlılar, Türkçe-Persçe arasındaki ilişkiler konusunda bir fikir verebilir. Nitekim Bosworth, İran-Turan-Türk bağlantılarına ilişkin olarak önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örneğin, Şehname'de İran ve Turan dünyalarından söz edilirken dilbilimsel farklılıklardan söz

edilmekte, Persler ve Türklerin birbirleriyle tercüman aracılığıyla anlaştığı defalarca dile getirilmektedir (2017).

Mēnōg- ī Xrad: kū anērīh ī hrōmāyīgān ud turkān-iz abāg ērānagān

Yazarı belli olmayan dini Pehlevi kitaplarından biri olan ‘Pārsīg’ *dādestān ī mēnōg xrad*’dır (*dānāg ud mēnōg xrad*), (*Dînâî Maînōg-î Xirad*). Soru cevap şeklindeki kitap, Türkçeye ‘Bilge ve Manevi Bilgelik’ veya ‘Bilgelik Ruhun Görüşleri’ şeklinde çevrilebilir. *Mēnōg- ī Xrad*’da Bizanslılar ve Türklerle mücadelelerden söz edilmektedir (Mueller 1892): ‘...*kū anērīh ī hrōmāyīgān ud turkān -iz abāg ērānagān bun az ān kēn būd ī-şān pad ōzadan ī ērac kişt... II.*’ Yazdegerd’in Bizans İmparatoru II. Theodosius ile ve ‘istilacı’ Hunlarla savaştığı bilinmektedir (Moein 2012: 45).²

Metnin İngilizce ve Farsça çevirisinde açıkça görüldüğü üzere Bizanslılar ve Türkler Zerdüş inancının ve İran’ın en büyük ‘muarız’larıdır (West 2012: 50):

The bridge [Chinwad] which is for the soul of him who is a malicious man is more difficult than for the other wicked who are in hell. For this reason, because malice proceeds by lineage; and it is possible to manage every sin better than malice, because malice will abide in a lineage. There are instances when it adheres until the renovation of the universe; for it is clearly declared by the pure revelation, that the origin of the estrangement (aniranih) of the **Arumans**, and even the **Tūranians** (!), from the Iranians, was owing to that malice which was generated by them through the slaughter of Aîrîk; as it always adheres until the renovation.³

Zend-i Vohuman Yaşt (Vohuman Yasn, Bahman Yaşt, Zand-i Wahman Yaşt): Deri Kemerli Türkler/Şeytanlar

Orta İrani bir vahiy (apokaliptik) metni olan *Zend-i Vohuman Yaşt*’ta Türklerden söz edilmektedir;⁴ ancak Türk imgesi genellikle son derece olumsuzdur. Yukarıdaki metinde

² titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/mx/mx.htm?mx021.htm;

blagoverie.org/tradition/pehlevi/dadestan/menog2_print.phtml

³ öy ī kēnvar mard puhl ī ped ruvān grāndar kū abārīg durvandān ī ped duşox. ēd rāy cē kēn ped peyvann raved; ud harv vināh virāstan veh şāyed kū kēn, cē kēn ped peyvann bē māned; ud ast ī ka dā fraşkird peyvanned, cē az (ēn) abēzag dēn rōšn pēdāg kū: anērīh ī hrōmāyīgān ud turkān-z abāg ērānagān bun az hān kēn būd ī-şān ped ōzadan ī ērēz kişt (zād), ud dā fraşkird hamē peyvanned.

⁴ “And dominion and sovereignty will come to the non-Iranian slaves, such as the army of the *Turk*, the *A-tur* and the *Topit*, such as the *Audrak*, the *Mountaineer*, the *Chinese*, the *Kawulik*, the *Sughdian* and the *Aruman*; and the white army apparelled in red (?) will have sovereignty over my Iranian villages; their mandate and will will spread over the world.”... “In this way they will slay those of the seed of Eshm in hundreds and the mands and myriads; and the banner, the ensign, and the innumerable soldiers of these devs having dishevelled hair will retire; the army having the wide front of the *Turk* and the *Kalmir* enemy will come to these Iranian villages which I Ohrmazd created;” [know that they will have a high banner, for they will hold the banner aloft; know

olduğu gibi Türk akınlarının ve istilalarının Zerdüşt inancına ve İran halkına verdiği zararlardan yakınılmakta, doğudan gelen ‘Türkistan halkı’, ‘deri kemerli Türkler’, ‘deri kemerli şeytanlar’ olarak anılmaktadır (West 2012: 2012, 217).

‘...Regarding Sâh it says, that he became immortal, but owing to his disregard of Mazdayasnian religion, a *Türk* whom they call Nihâg wounded him with an arrow, when he was asleep there...’

‘...And rule and sovereignty come to slaves, such as *Türk* and non-Turanian (Atûr) of the army...’

‘the *leathern-belted Turk* and the Shitaspan Karasyakian Aruman will arrive together’

‘...and the army of the invader is an extending enemy of the *Türk* an deven the Karm...’,

‘The *leather-belted Turk* and the Ruman and Shêdâspîh of Kilisyakih come forth with simultaneous movement...’

‘...O Zaratust the Spitaman! When all the three, *Türk*, Arab, and Ruman come to this place,’ some have said the plain of Nîsânak...’

Metinlerde İran’ın, doğudan gelen bu ‘şeytan’ların veya ‘dağınık saçlı putperest’lerin kötülüklerinin, İran ulusunun büyük bir bölümünü mahvedeceği, geri kalanı da yanlış yönlere sevk edeceği ve bunun yok olma aşamasına gelinceye kadar süreceği ifade edilmektedir.

Bu kötülükler (!) metinlerde ayrıntılarıyla dile getirilmekte, egemenliğin Araplardan ve Rumanlardan (Bizans) ve deri kemerli şeytanlardan (Türkler) diğer Türklere ve onlardan daha da kötü olan Turanlı (Atur) olmayanlara geçeceği öngörülmektedir. Böylesine bir ortamda Zerdüşt, Ahuramazda’ya dini nasıl yeniden canlandıracağını ve bu şeytanları nasıl yok edeceğini sormaktadır (West 2012: li).

Paralel Sesbilgisel Gelişmeler

d/ > y

Pehlevi Persçesi ile Türk dili arasındaki ilgi çekici paralel ses olaylarından biri söz içi (ve sonundaki) *d*'nin *y*'ye gelişimidir; ancak Pehlevideki bu gelişme Genel Türkçenin aksine dağınık ve istisnaidir. *d* gibi bir ara ses üzerinden gerçekleşmiş olması gereken *d > y* gelişimi Türk dili tarihinin ses bilgisi alanındaki en önemli ayırt edici gelişmelerinden biridir.

madag [*m'tk'* | (M *m'yg*, Far. *māye*)] ‘öz, maya’ (Kenzie 1971: 53).

pādan, *pāy*- [NLTWN-*tn'*, vb.] ‘durmak, beklemek’ (Kenzie 1971: 62).

pādēz [*p'tyc* | M. *p'dyz* Far. . *pāyēz*] ‘güz’ (Kenzie 1971: 62).

that they will remain in immense number like the hair in the horse's mane in the Iranian villages which I Ohrmazd created] avesta.org/mp/vohuman.html

Pehlevi ve Ana Türkçe/Eski Türkçe arasındaki bu paralelizmin rastlantısal veya evrensel bir gelişme olduğuna ilişkin yargıda bulunmak için ayrı bir çalışma gerekmektedir.

-g > -0

Pehlevi Persçesi ile Türk dili arasındaki dikkat çekici paralel ses olaylarından bir diğeri de çok heceli sözlerin sonunda, ünlüden önceki ön damak ve art damak g'sinin Yeni Farsçada düşmesidir. Ek ve hece başında ve çok heceli sözlerin sonundaki ğ ve g düşmesi de çağdaş Oğuz ve Kıpçak dillerinin Eski Türkçe dönemine göre en karakteristik seslik gelişmelerinden biridir.

bandag [bndk'|P bndg, Far. *bende*] 'kul, bende' (Kenzie 1971: 17).

banug [b'nwk' | Far. *bānū*] 'hanım' (Kenzie 1971: 17).

denig [dnyk'|I Far. *dînî*] 'dini'

Pārsīk > *Pārsīg* [p'lsyk'| Far. *pārsī*] 'Pers, Fars' (Kenzie 1971: 65).

kaštīg [kštyk'| Far. *kāštī*] 'bot, gemi' (Kenzie 1971: 50).

pahlawīg [*p'hlwbyk'| (M *phlw'nyg*), Far. *pahlaw(ān)ī*] 'Part; Pehlevi' (Kenzie 1971: 63).

Parsik ve *parthawik* i -ik, 'ilgili olma, aitlik' bildiren sonekin Yeni Farsça eşdeğeri -ī'dir.

nāmak > Peh. *nāmag* > Far. *nama* 'name, mektup' (Kenzie 1971: 57).

xānak > Peh. *xānag* > Far. *xāna* 'hane, ev' (Kenzie 1971: 94).

-g > -0-

Pehlevide hece başında ğ ve g düşmesi de görülür:

paygām [pgt'm! | M. *pyg'm*, Far. *payyām* 'haber, mesaj' (Kenzie 1971: 67).

**paygāl* [pyg'l | Far. *payyāla*, *piyāla*] 'kadeh, piyale' (Kenzie 1971: 67).

-g > -w

nog [nwk'|M *nwg*, Far. 'yeni'] 'yeni'; *new-rōz* 'nevruz, yenigün' (Kenzie 1971: 61).

Paralel Biçimbilgisel Öğeler

an- ['n- | M 'n-] ünlülerin önüne gelen olumsuz anlamlı önek krş. GT -slz. *an-*, *a-*: Yun. ünlüden önce *an-*, ünsüzden önce *a-*, etimolojik olarak *un-* ve *in-* ile aynıdır: *aneran* ['n'yl'n']

“Eran/İran olmayan, Eran/İran’ın ötesindeki dünya”. krş. Çuv. *an-pır* (< **an-*bar*) 'Gitme!' (?)⁵

-*ak* ['k' | Far. ~] 'küçültme eki' (Kenzie 1971: 7), (bk. Erdal 1991: 46).

-*ān* [-'n' | M -'n, Far. ~] sonekinin şu işlevleri vardır: (i) 'geniş zaman ortacı' (ii) zarf, (iii) çoğul (Kenzie 1971: 8).

Eski Türkçe +*A(n)* ile ilgili bölümde Erdal, ekin üretici olmadığını ifade ediyor, ancak kökeni ile ilgili bir yargıda bulunmuyor (1991: 91).

Sözlüksel Kopyalar⁶

Bailey'in belirttiği gibi tarihi Orta Asya Türkçe metinlerde İrani dillerden kopyalanan *ançman* (krş. MTT *encümen*), Peh. *hancaman*; "toplanma, bir araya gelme"; *anwant* "neden, sebep", Soğd. *nθnt*; *mojag* 'öğretmen' (< *ā-moç-* 'öğretmek'; Peh. *āmox* 'öğrenme'); *ton* 'giysi, elbise', Hot. *thauna*; Oset. *tuna*, *vakşik* 'ruh', Peh. *vaxş* vb. çok sayıda sözcük olduğu biliniyor. İki dil arasındaki etkileşimde etkileşimin ağırlıklı yönü siyasal, kültürel, demografik vb. farklı ölçütlere göre değişir. Pehlevi dili tedrici olarak kaybolurken, söz varlığının bir kısmı da değişiklikliğe uğramadan veya çok az değişikliklerle yerini alan Yeni Farsçaya kopyalanmıştır.

Bu nedenle, tarihi Türk dillerindeki İrani kökenli söz varlığının hangi İrani dilden ve/veya hangi İrani dil katmanından kopyalandığını belirlemek güçtür. Aşağıdaki örnekler konuyla ilgili bir fikir vermek üzere sıralanmıştır.

ān

ay ['y' | Far. ~] 'demek ki' (Kenzie 1971: 14) krş. Tü. *ay-* 'demek, söylemek'

ayışm, *teb*, *kep* (Tezcan 1997).

Tezcan 'Additional Iranian Loan-words in Early Turkic Languages' başlıklı makalesinde Eski Türkçe söz varlığında yer alan üç sözüğün Pehlevce ile bağlantılı olabileceğini ileri sürmektedir<

⁵ Çuvaşça *an-* için Türkçe kökenli etimolojiler de vardır.

⁶ İran dillerinden yapılan kopyalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. bk. Eker, S. (2009). İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I. *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth, Central Asian Studies IACD International Journal of Central Asian Studies*, Institute of Asian Culture and Development, 13, Seoul, 233-283.

Peh. *āyışm* ‘dolunay’ (< Eski İr. **waxša-/uxšya-māhka-* ‘dolunay’) Eski Pers. *tev* ‘hile, kandırma’ (< Pehlevi *dawāl* ‘aldatma, kandırma’), Eski Pers. *kep* ‘vücut, biçim’ (< the Orta Pers. *karp*, ‘vücut’, [Pehlevi *kirb*] ‘vücut, biçim’) (1997: 159-160).

Tezcan; Orhon (*Tabgaç bodun tebligın kürligin* (Tekin 2006: 52) Uygur ve Karahanlı Türkçelerindeki *tävlig* ifadesindeki *teb/tev* sözcüğünün Türkçe sanıldığını ancak sözcüğün Pehlevi ve Orta Persçe döneminde Türkçeye kopyalandığı ve açıkça İrani kökenli olduğu görüşündedir (Tezcan 1997: 159-160).

Aynı şekilde Tezcan, *kep*’in muhtemelen İrani, *karp* ‘vücut’ biçimiyle Doğu Orta Persçesi kökenli olduğu, Pehlevicede *kirb* şeklinde görülen sözcüğün Türkçeye kopyalanırken *r*’nin düştüğü veya *r*’nin ikinci olabileceğini ifade etmektedir (Tezcan 1997: 162).

bāc [*b’c*] ‘haraç, vergi’ (Kenzie 1971: 19).

bāc çağdaş Farsçada aynı anlamla, ancak eskimiş, kullanım sıklığı çok azalmıştır; sözcük *baç* biçimiyle çağdaş Türkiye Türkçesinde de bir tarih terim olarak yaşamaktadır.⁷

bor [*bwl* Far. ~] ‘kızılımsı ~ kahverengi, doru (at için) (Kenzie 1971: 16).

çōb [*çwp* Far. ~] ‘ağaç, sopa’ (Kenzie 1971: 23).

Çupan

‘Kizir, köy büyüğünün yardımcısı. Farsçadan ödünçlenen çupan sözcüğü Menges’e göre Soğd veya Pehlevi kökenlidir’ (Eren 1999: 96).

ceh [*yh, yyh=Av. cahī-*] ‘fahişe, dişi başşeytan’ (krş. *yāk* ‘şeytan, peri’ Caferoğlu 1968: 292).

Son dönemlerde ‘Farsçada Türkçenin En Eski İzleri’ adlı kitabında çağdaş Farsça söz varlığında yer alan ve Farsça kökenli olarak bilinem 68 sözcüğün aslında köken bakımından kaynağının Türkçe olduğunu ses, ses denklikleri, biçim, anlam, kullanım vb. farklı düzeylerde inceleyem Kızılözen’in bu çalışması tezi itibarıyla yeni ve özgündür. Kızılözen Farsçadaki *muy* (< **bıyık*) (**bıdık?*), *kır(mızı)* (Far. *qrmz*) < **kır*, *zerd* < **sarıg zanuk* < **süngük*, *tamag*, *tarıg*, *sal*, *yamak*, *yaş*, *yumru* vb. toplam 30 sözcüğün ‘Ön Türkçe’ kökenli olduğunu ileri sürmektedir (Ayrıntılı bilgi için bk. 2019).

Anlam Kopyaları

Türk ve İran dilleri arasındaki ilişkilerin diğer bir görünümü de aynı kavram, eylem ya da nesnelere için kullanılan sözcüklerin birbiriyle anlamca denk olmasıdır. Eski Türkçe

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. islamansiklopedisi.org.tr/bac

dönemi metinlerindeki *tıl* 'casus', *sı*- 'kırmak; ele geçirmek, yenmek' vb. birçok sözcüğün İrani dillerdeki metaforik karşılıkları aynıdır (konuyla ilgili olarak bk. Eker 2010b).

Kaynaklar

- Bosworth C. Edmund (2017). *The Turks in the Early Islamic World*. Routledge.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eker, S. (2009). İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I. *Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth, Central Asian Studies IACD International Journal of Central Asian Studies*, Institute of Asian Culture and Development, 13, Seoul, 233-283.
- Eker, S. (2009). *İran Dillerinden Kopyalar Üzerine*. I. Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth, Central Asian Studies IACD International Journal of Central Asian Studies, Institute of Asian Culture and Development, 13, Seoul, 233-283.
- Eker, Süer (2010a). Orhon Yazıtları: İran Dilleri İle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*. S. 321-332
- Eker, S. (2010b). Türkçe-Farsça İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar. *Sosyoloji Yazıları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, 1-2*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Frye, R. N. (Ed.) (2008). *The Cambridge History of Iran the Period from The Arab Invasion to the Saljuqs Volume IV*. Harvard University
- Hamid, Moein (2012). *On Pāzand: Philological comparison with Pahlavi*. A Thesis in the Department of the Special Individualized Program (at Concordia University Montreal, Quebec, Canada.
- Iye, Meena (2009). *Faith & philosophy of Zoroastrianism*. Gyan Publishing House.
- Kızılözen, Cihangir (2019). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Lügal, Necati; Akyüz, Kenan (ty). *Şehname*. MEV Yayınları.
- Mackenzie, D. N. A (2004). *Concise Pahlavi Dictionary*. 2004. Routledge, Taylor & Franc.
- Mekkenzi, D. N. (1373). *Ferheng-e Kuçek-e Zeban-e Pehlevi*. Tehran: Pezuşgah-e ulum-e ensani ve motalaat-e ferhengi.
- Moein, Hamid (2012). *On Pāzand: Philological comparison with Pahlavi*. A Thesis In The Department of the Special Individualized Program (Classics, Modern Languages and Linguistics). Concordia University School of Graduate Studies.
- Mueller, F. Max (1882). *Pahlavi Texts 1, 2*. Atlantic Publishers & Distri.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

Pourshariati, Parvaneh (2008). *Decline and Fall of the Sasanian Empire The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London & New York: I.B.Tauris & Co Ltd.

Strazny, Philipp (Ed.) (2004). *Encyclopedia of linguistics Volume 1, A-L*. Fitzroy Dearborn An Imprint of the Taylor&Francis Group NewYork • Oxon.

Tezcan, Semih (1997). *Additional Iranian Loan-words in Early Turkiç Languages*. Türk Dilleri Araştırmaları 7, 157-16.

West, Edward William (2012). *Pahlavi Texts 1*. Cambridge University Press.

Windfuhr, Gernot (2010). *The Iranian Languages*. Routledge.

Elektronik Kaynaklar

parsig.org

ar.lib.eshia.ir/23022/14/5584

avesta.org/mp/vohuman.html

nimetyildirim.com.tr/iran-mitolojisi-2

iranian.com/2018/02/26/parsig-pahlavi-persians-trying-revive-medieval-language

s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/Dybo_2007LingivistContactsOfEarlyTurksEn.htm